

Λήψη αποφάσεων και το υποκείμενο. Μία τετραπλή τυπολογία

Νίκος Μουζέλης¹

Περίληψη

Βάσει της διάκρισης μεταξύ ισχυρού και ήπιου βολονταρισμού και εκείνης μεταξύ δυαδικότητας (duality) και δυϊσμού (dualism) προτείνεται μια τυπολογία του υποκειμένου σε ό,τι αφορά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Εξετάζονται τέσσερις τύποι υποκειμένου ανάλογα με το εάν αυτό αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής, παθητικά, βάσει έξεων/προδιαθέσεων ή αποφασικά.

Σκοπός του κειμένου δεν είναι η παραγωγή ενός ολοκληρωμένου μοντέλου – είτε κανονιστικού είτε με εμπειρική στήριξη– για το πώς οι τέσσερις τύποι υποκειμένου στους οποίους αναφέρομαι αποφασίζουν ένα πρόγραμμα δράσης. Αντ' αυτού θα επικεντρωθώ σε δύο διαστάσεις της διαδικασίας λήψης αποφάσεων που είναι διακριτές από αναλυτική άποψη.

(Α) Η βολονταριστική διάσταση

Πρόκειται για την έκταση στην οποία το υποκείμενο δεν είναι ένα παθητικό προϊόν ψυχο- ή κοινωνικο-δομικών προσδιορισμών, την έκταση στην οποία – εντός των ορίων που επιβάλλουν διάφοροι δομικοί περιορισμοί και δυνατότητες– το άτομο έχει επαρκείς ικανότητες λήψης αποφάσεων, έχει δηλαδή αρκετή αυτονομία για να αξιολογήσει και να επιλέξει μεταξύ εναλλακτικών προγραμμάτων δράσης.

(Β) Η διάσταση δυϊσμού-δυαδικότητας

Σύμφωνα με το πώς αντιλαμβάνεται τη διάκριση αυτή ο Giddens (1984: 25-9, 297-304), στην περίπτωση του δυϊσμού υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ του υποκειμενικού και του αντικειμενικού, μεταξύ του φορέα δράσης και της δομής¹ και αυτό με την έννοια ότι το υποκείμενο παίρνει μια ορισμένη απόσταση από το περιβάλλον της δράσης του προκειμένου να αξιολογήσει τα πλέον κατάλληλα μέσα για την επίτευξη του επιλεγμένου στόχου. Με άλλα λόγια, ο δυϊσμός προϋποθέτει ένα υποκείμενο το οποίο υπολογίζει, αξιολογεί, σχεδιάζει,

¹ Ο Νίκος Μουζέλης είναι Ομότιμος Καθηγητής Ομότιμος Κοινωνιολογίας στην Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Λονδίνου (LSE). Διεύθυνση ηλεκτρονικής επικοινωνίας: mouzelis@hol.gr

διαμορφώνει στρατηγική. Από την άλλη πλευρά, στην περίπτωση της δυαδικότητας η απόσταση μεταξύ του υποκειμένου και του περιβάλλοντος στο οποίο αυτό λαμβάνει την απόφασή του ελαχιστοποιείται ή χάνεται.² Όπως θα επιχειρηματολογήσω στη συνέχεια, όταν θα εξετάσω το καθοριζόμενο από προδιαθέσεις υποκείμενο του Bourdieu, η σύνθετη διαδικασία αξιολόγησης, υπολογισμού και διαμόρφωσης στρατηγικής ελαχιστοποιείται στις περισσότερες περιπτώσεις, εφόσον οι προδιαθέσεις (*habitus*) του υποκειμένου οδηγούν λίγο-πολύ αυτόματα στο κατάλληλο αποτέλεσμα δράσης.

Βάσει των δύο αυτών διαστάσεων –της βολονταριστικής και της διάστασης δυϊσμού/δυαδικότητας– προτείνω το ακόλουθο σχήμα:

	ισχυρός βολονταρισμός	ήπιος βολονταρισμός
δυϊσμός (dualism)	1) υποκείμενο που αποφασίζει στη βάση ορθολογικής επιλογής	2) υποκείμενο που αποφασίζει παθητικά
δυαδικότητα (duality)	4) υποκείμενο που αποφασίζει αποφαστικά	3) υποκείμενο που αποφασίζει βάσει προδιαθέσεων (<i>habitus</i>)

1) Το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής: δυϊσμός και ισχυρός βολονταρισμός

Στην εκτεταμένη βιβλιογραφία που αναφέρεται στη λήψη αποφάσεων, κανονιστικές θεωρίες (μαρξιστικές³ και μη⁴) εστιάζουν στα μέσα που πρέπει να επιλέξει το υποκείμενο προκειμένου να επιτύχει τον επιδιωκόμενο στόχο με τον πλέον «ορθολογικό» τρόπο, ακολουθώντας δηλαδή κριτήρια μεγιστοποίησης ή βελτιστοποίησης. Από την άλλη πλευρά, θεωρίες με εμπειρικό προσανατολισμό εστιάζουν στις πραγματικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων καθώς αυτές εκτυλίσσονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά πλαίσια (επιχειρήσεις, γραφεία, εργαστήρια κλπ.). Οι θεωρίες αυτές επικρίνουν τις πρώτες επισημαίνοντας ότι ο *homo rationalis* είναι ένα μύθευμα· ότι τα πραγματικά υποκείμενα δεν αποφασίζουν με τον τρόπο που υπονοούν οι κανονιστικές θεωρίες. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχουν σοβαρές ανακολουθίες μεταξύ της χαρακτηριστικής ιδεατής και της πραγματικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων, καθώς η δεύτερη σημειώνεται σε συγκεκριμένα χρονικά και χωρικά πλαίσια (Przeworski 1986: κεφ. 4). Οι υποστηρικτές των κανονιστικών απόψεων απαντούν ότι οι θεωρίες τους διαφέρουν ποιοτικά από τις εμπειρικές μελέτες για τη λήψη αποφάσεων.

² Για μια κριτική της διάκρισης του Giddens, βλ. Mouzelis 1991.

³ Βλ., για παράδειγμα, Cohen 1978, Elster 1985, Roemer 1986.

⁴ Βλ., για παράδειγμα, Popkin 1979, Boudon 1987, Coleman 1990.

Έχουν διαφορετική λογική δομή και εγείρουν διαφορετικού τύπου ζητήματα. Πιο συγκεκριμένα οι θεωρίες ορθολογικής επιλογής με κανονιστικό προσανατολισμό τείνουν να εγείρουν ερωτήματα που αντίκεινται στην πραγματικότητα όπως: εάν θεωρήσουμε ότι οι δρώντες έχουν προκαθορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά (όπως ταυτότητες, ενδιαφέροντα, μέγιστες ορθολογικές ικανότητες κλπ.), πώς θα αντιδράσουν αυτοί σε διάφορα παίγνια ή σε διάφορες αλλαγές (π.χ. διακυμάνσεις τιμών) στο περιβάλλον εντός του οποίου λαμβάνουν αποφάσεις; Επομένως ο λογικο-επαγωγικός χαρακτήρας του μοντέλου βοηθά στη διαμόρφωση συγκεκριμένων τάσεων (για παράδειγμα, ότι ο ρυθμός των επενδύσεων θα μειωθεί όταν αυξάνονται τα επιτόκια). Βεβαίως τέτοιες τάσεις μπορούν να εξουδετερωθούν ή να ανατραπούν από αντίθετες τάσεις.

Είναι ωστόσο σημαντικό να σημειώσουμε ότι, σε μια προσπάθεια να καταστεί το κανονιστικό μοντέλο ορθολογικής επιλογής πιο «ρεαλιστικό», έχουν σημειωθεί αρκετές απόπειρες να ενταχθούν σε αυτό ζητήματα που άπτονται του θεσμικού πλαισίου. Στον αποκαλούμενο «θεσμισμό ορθολογικής επιλογής» (*rational choice institutionalism*) οι προτιμήσεις των δρώντων και οι υποθέσεις περί μεγιστοποίησης της χρησιμότητας εξακολουθούν να θεωρούνται δεδομένες – εισάγονται όμως οι θεσμοί ως μηχανισμοί που μπορούν να επιλύσουν συλλογικά διλήμματα: στο βαθμό που οι δρώντες συχνά εμποδίζονται από το να ακολουθήσουν την πλέον ορθολογική στρατηγική επειδή δεν είναι ικανοί να προβλέψουν τη συμπεριφορά άλλων δρώντων, οι θεσμοί παρέχουν σε εκείνον/εκείνη που λαμβάνει με ορθολογικό τρόπο αποφάσεις χρήσιμη πληροφόρηση ως προς τις πιθανές αντιδράσεις των άλλων. Οι θεσμοί επομένως σταθεροποιούν, καθιστούν περισσότερο προβλέψιμο το κοινωνικό περιβάλλον εκείνου/εκείνης που λαμβάνει αποφάσεις (Hall & Taylor 1994, 1998· Hollingsworth *et al.* 2002). Ένα ακόμη στοιχείο που εισάγουν οι οπαδοί του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής είναι η ιδέα ότι η στρατηγική διάδραση –έννοια που κατέχει κεντρική θέση στην προσέγγισή τους– δομείται εν μέρει από τους θεσμούς. Οι δρώντες εξακολουθούν να έχουν σταθερές προτιμήσεις, οι στρατηγικοί υπολογισμοί όμως που απαιτούνται για την επίτευξη των προτιμώμενων στόχων τους δεν είναι εκ προοιμίου δεδομένοι αλλά διαμορφώνονται από το θεσμικό πλαίσιο εντός του οποίου αυτοί αλληλεπιδρούν.⁵

Με το να θεωρεί τις προτιμήσεις προ-κατασκευασμένες αλλά τους υπολογισμούς ενδογενείς στο μοντέλο, ο θεσμισμός ορθολογικής επιλογής βρίσκεται στο ενδιάμεσο μεταξύ της συμβατικής ή «καθαρής» θεωρίας ορθολογικής επιλογής (όπου και οι δύο παράγοντες είναι εξωγενείς) και μιας προσέγγισης που αποκαλείται «ιστορικός θεσμισμός» η οποία λαμβάνει σοβαρά υπόψη το πλαίσιο από χρονική και χωρική άποψη και συνεπώς εκλαμβάνει ως ενδογενείς και

⁵ Για τους Hall & Taylor (1994), στο θεσμισμό ορθολογικής επιλογής η ταυτότητα και η συνάρτηση προτιμήσεων των δρώντων είναι εξωγενείς της θεσμικής ανάλυσης.

τις προτιμήσεις και τους τρόπους υπολογισμού.⁶ Στην τελευταία αυτή προσέγγιση τα ενδιαφέροντα και οι ταυτότητες διαμορφώνονται, αναπαράγονται και μεταμορφώνονται από υποκείμενα τα οποία αλληλεπιδρούν εντός θεσμικών πλαισίων που εξελίσσονται ιστορικά. Περιττό να ειπωθεί ότι ο ιστορικός θεσμός, ο οποίος αναπτύχθηκε ως αντίδραση στην παραμέληση του θεσμικού πλαισίου από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής, δε διαφέρει πολύ από την ιστορική κοινωνιολογία ή ακόμη και από τη συμβατική κοινωνιολογική ανάλυση. Το επιχείρημα με άλλα λόγια είναι πως όσο πιο κοντά στον ιστορικό θεσμό έρχονται οι οπαδοί του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής –επί παραδείγματι με το να θεωρούν πως η πληροφόρηση ή οι τρόποι υπολογισμού δεν είναι εκ των προτέρων δεδομένοι– τόσο οι γενικεύσεις τους χάνουν την επαγωγική τους αυστηρότητα: τόσο περισσότερο απεικονίζουν τον «ακατάστατο» και ευαίσθητο ως προς το πλαίσιο χαρακτήρα των κοινωνιολογικών γενικεύσεων.

Για τους σκοπούς μας, σε ό,τι αφορά τη διάσταση *δυϊσμός/δυσαισθησία*, τόσο οι κανονιστικές όσο και οι εμπειρικά προσανατολισμένες μελέτες χαρακτηρίζονται από δυϊσμό. Το ίδιο ισχύει για την προσέγγιση του θεσμισμού ορθολογικής επιλογής η οποία επιχείρησε να φέρει εγγύτερα τις δύο προαναφερθείσες προσεγγίσεις. Το υποκείμενο αποστασιοποιείται πάντοτε από το περιβάλλον του προκειμένου να συγκεντρώσει πληροφορίες για τις συνθήκες και τα μέσα που σχετίζονται με την επίτευξη του στόχου, για τα υπέρ και τα κατά διαφόρων στρατηγικών κ.λπ. Αντιθέτως, όπως θα επιχειρηματολογήσω ακολούθως, αυτή η απόσταση εξαφανίζεται στην περίπτωση της *δυσαισθησίας* (βλ. ενότητες 3 και 4).

Σε ό,τι αφορά τη *βολонταριστική* διάσταση, το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει ορθολογικής επιλογής δεν εννοιολογείται ούτε ως παθητικό προϊόν κοινωνικο-πολιτισμικών προσδιορισμών⁷ ούτε ως καθοδηγούμενο από ασυνείδητες δυνάμεις ή καταναγκαστικές παρορμήσεις. Είναι ικανό να ασκήσει τις ικανότητες λήψης απόφασης εντός του πλαισίου των υπάρχοντων δομικών περιορισμών και δυνατοτήτων. Στο κανονιστικό ιδεατό μοντέλο τέτοιες ικανότητες θεωρούνται πλήρως αναπτυγμένες. Στο εμπειρικά προσανατολισμένο μοντέλο η αποτελεσματικότητα τέτοιων ικανοτήτων ποικίλλει από περίπτωση σε περίπτωση, χωρίς ωστόσο αυτές να είναι απούσες.

2) Το υποκείμενο που αποφασίζει παθητικά: *δυϊσμός* και *ήπιος βολонταρισμός*

Η πλέον αντιπροσωπευτική θεωρία ήπιου βολонταρισμού ή παθητικότητας του υποκειμένου εντοπίζεται στο έργο του Talcott Parsons. Μεταξύ των αμέτρητων

⁶ Για μια παρουσίαση του ιστορικού θεσμισμού, βλ. Thelen & Steinmo 1992. Για έναν διάλογο μεταξύ επικριτών και υπερασπιστών της προσέγγισης, βλ. Hall & Taylor 1998, Hay & Wincott 1998.

⁷ Βλ. την επόμενη ενότητα για το παρσονικό παθητικό υποκείμενο.

κριτικών της παρσονικής θεωρίας, η ευρύτερα γνωστή είναι ότι ο Parsons αντιλαμβάνεται τους δρώντες (ιδιαίτερα κατά τη φάση του έργου του που αναφέρεται στο *Κοινωνικό Σύστημα*) ως «πολιτισμικά ηλίθιους» (cultural dopes), ως παθητικά προϊόντα θεσμικών, συστημικών προσδιορισμών. Αντίθετα ωστόσο από τις πρώιμες, μάλλον επιφανειακές κριτικές του παρσονικού δομικού λειτουργισμού,⁸ αυτή η παθητικότητα δεν σημαίνει ότι το παρσονικό υποκείμενο ακολουθεί απλώς τις κανονιστικές απαιτήσεις του ρόλου του. Διότι τα παρσονικά δρώντα υποκείμενα μπορούν είτε να ακολουθούν είτε να μην ακολουθούν τέτοιες απαιτήσεις, χωρίς αυτό να επιφέρει κατ' ανάγκη «διορθωτικούς», εξισορροπητικούς μηχανισμούς. Το ίδιο ισχύει για τις κριτικές ότι για τον αμερικανό θεωρητικό οι κοινές αξίες θεσμοποιούνται στο επίπεδο του κοινωνικού συστήματος κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιτυγχάνεται πάντοτε κοινωνική τάξη, αρμονία και σταθερή ισορροπία. Αντίθετα με τις προαναφερθείσες κριτικές, ο βαθμός της συστημικής ενσωμάτωσης ή της κοινωνικής τάξης σε οιοδήποτε συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα (κοινότητα, οργανισμό, εθνικό κράτος κ.λπ.) είναι για τον Parsons εμπειρικό ζήτημα. Σε ορισμένες περιπτώσεις είναι υψηλός, σε άλλες μπορεί να είναι χαμηλός ή και ανύπαρκτος. Με άλλους όρους, η παρσονική θεωρία επιτρέπει την αταξία, το χάος, την αποσύνθεση ενός συστήματος (Mouzelis 2008: 9-12).

Εν όψει των παραπάνω, θα επιχειρηματολογούσα ότι η παθητικότητα/ο ήπιος βολонταρισμός του παρσονικού υποκειμένου έχει να κάνει με το γεγονός ότι ο Parsons τείνει να δείχνει πώς τα συστήματα και τα υποσυστήματα επηρεάζουν (χωρίς να προσδιορίζουν) την πρακτική των φορέων δράσης αλλά όχι πώς οι τελευταίοι αναπαράγουν και μεταμορφώνουν αυτά τα συστήματα. Σύμφωνα με την πρώιμη διατύπωση του Lockwood (1964), η παρσονική θεωρία επικεντρώνεται περισσότερο στη *συστημική* ενσωμάτωση ή αποσύνθεση του συστήματος και λιγότερο στην *κοινωνική* ενσωμάτωση ή αποσύνθεση. Στην πρώτη περίπτωση οι μηχανισμοί κοινωνικής τάξης/αταξίας είναι συμβατότητες ή ασυμβατότητες μεταξύ θεσμικών υποσυστημάτων. Στη δεύτερη τους μηχανισμούς συνιστούν οι κοινωνικές συγκρούσεις μεταξύ των δρώντων.⁹

Για να καταστήσω τα παραπάνω πιο συγκεκριμένα χρησιμοποιώ ως παράδειγμα την παρσονική αντίληψη για τη σχέση μεταξύ του πολιτισμικού, του κοινωνικού και του συστήματος της προσωπικότητας. Το πολιτισμικό σύστημα αναφέρεται σε γενικές αξίες οι οποίες, καθώς κινούμαστε από το πολιτισμικό στο κοινωνικό σύστημα, *θεσμοποιούνται*. Παίρνουν τη μορφή ρόλων και των κανονιστικών τους απαιτήσεων καθώς και συμπλεγμάτων ρόλων ή θεσμών που με τη σειρά τους απαρτίζουν τα τέσσερα βασικά υποσυστήματα του κοινωνικού: το οικονομικό (προσαρμογή), το πολιτικό (επίτευξη στόχων), το κοινωνικό (ενσω-

⁸ Βλ., για παράδειγμα, Dahrendorf 1959 και Mills 1959.

⁹ Για μια κριτική και μια αναδιατύπωση της διάκρισης του Lockwood, βλ. Mouzelis 1974.

μάτωση) και το πολιτισμικό (λανθάνουσα κατάσταση). Τέλος, καθώς κινούμαστε από το κοινωνικό στο σύστημα της προσωπικότητας, αξίες και κανόνες *εσωτερικεύονται* προσλαμβάνοντας τη μορφή αναγκών/προδιαθέσεων.

Αυτό που κάνει εντύπωση στην προαναφερθείσα αντίληψη είναι ότι η κίνηση από το πολιτισμικό στο κοινωνικό σύστημα και από εκείνο στο σύστημα της προσωπικότητας είναι διαδικασία μιας κατεύθυνσης. Η εστίαση είναι στο πώς οι αξίες, οι κανόνες και οι ανάγκες/προδιαθέσεις επηρεάζουν τους δρώντες –ποτέ στο πώς οι τελευταίοι κατασκευάζουν ή μεταμορφώνουν τις πρώτες. Ως σημείο εκκίνησης της ανάλυσης, οι αξίες αυτές μοιάζουν αστήρικτες. Αγνοούνται οι ιστορικές διαμάχες μεταξύ φορέων δράσης οι οποίες εξηγούν γιατί ορισμένες αξίες επικρατούν σε ένα κοινωνικό σύστημα Α και όχι σε ένα κοινωνικό σύστημα Β, παρότι το δεύτερο είναι του ίδιου τύπου με το πρώτο. Με άλλους όρους, η επιρροή ασκείται από το σύστημα προς το δρων υποκείμενο – ποτέ προς στην άλλη κατεύθυνση.

Διαπιστώνουμε δε ότι και οι κοινωνικοί ρόλοι αντιμετωπίζονται ως μιας κατεύθυνσης. Στην παρσονική θεωρία οι ρόλοι, όπως ήδη επισημάνθηκε, δεν καθορίζουν την κοινωνική δράση. Ούτε και οδηγούν πάντοτε σε κοινωνική συμμόρφωση, αρμονία και ισορροπία του συστήματος. Ο Parsons όμως δε δείχνει πώς *χειρίζονται* οι δρώντες δυναμικά και διαδραστικά τους ρόλους τους. Όπως έχουν καταδείξει οι ερμηνευτικές μικροκοινωνιολογίες, το ενδιαφέρον πρόβλημα είναι λιγότερο να διαπιστώσουμε κατά πόσον οι δρώντες ακολουθούν ή όχι τις κανονιστικές απαιτήσεις που συνεπάγονται οι ρόλοι τους και περισσότερο πώς *χρησιμοποιούν* τους κανόνες στα περίπλοκα παίγνια στα οποία εμπλέκονται. Η καίρια διαφορά εδώ έγκειται μεταξύ αφενός του εντοπισμού των κανόνων του παιγνίου ή του κατά πόσον οι παίκτες ακολουθούν ή όχι αυτούς τους κανόνες (η εμπειρικά προσανατολισμένη παρσονική προσέγγιση) και αφετέρου της εστίασης στο πώς *παίζονται* πραγματικά παίγνια (η ερμηνευτική μικροκοινωνιολογική προσέγγιση). Στη δεύτερη περίπτωση οι δρώντες δεν παρουσιάζονται ως προϊόντα αλλά ως δημιουργοί ρόλων/θεσμών. Διότι ο δυναμικός χειρισμός των απαιτήσεων του ρόλου από δρώντες που μετέχουν σε ένα συνεχιζόμενο παίγνιο φέρνει στο προσκήνιο τις δυνάμεις που έχουν ως φορείς δράσης. Δείχνει πώς οι δρώντες συγκροτούν, αναπαράγουν και συχνά μεταμορφώνουν τις κανονιστικές προϋποθέσεις ή τους κανόνες του παιγνίου.

Τέλος ανάλογη παθητικότητα διαπιστώνεται όταν μετακινούμαστε από το κοινωνικό στο σύστημα της προσωπικότητας, από ρόλους/κανόνες στην εσωτερική τους ως ανάγκες/προδιαθέσεις. Σε αυτό το επίπεδο λείπουν επίσης οι «εσωτερικές συζητήσεις» των δρώντων, η δυναμική της ενδοδράσης εαυτού προς εαυτόν που συνδέεται άμεσα με τη διάδραση εαυτού-άλλου. Οι ανάγκες/προδιαθέσεις σαφώς επηρεάζουν την κοινωνική δράση. Το ίδιο όμως κάνουν οι τρόποι με τους οποίους οι ανάγκες/προδιαθέσεις ενεργοποιούνται από

τους δρώντες σε συγκεκριμένα πλαίσια, στις καθημερινές συναλλαγές τους. Για παράδειγμα, αυτό που λείπει από την παρσονική ανάλυση στο συγκεκριμένο σημείο είναι εκείνο που οι οπαδοί της εθνομεθοδολογικής προσέγγισης αποκαλούν «εσωτερική αναφορά» (internal accounting): το γεγονός ότι καθώς οι δρώντες αλληλεπιδρούν με άλλους δρώντες σε συγκεκριμένα πλαίσια υπάρχει μια διαρκής ροή εσωτερικών συζητήσεων εαυτού προς εαυτό ενόσω κάθε δρων αξιολογεί την αντίδραση του άλλου προτού προβεί στη δική του κίνηση. Για να καταλήξουμε: είτε στις γενικές αξίες του πολιτισμικού συστήματος είτε στους ρόλους του κοινωνικού συστήματος είτε στις ανάγκες/προδιαθέσεις του συστήματος της προσωπικότητας αναφέρεται ο Parsons, η κατεύθυνση της επιρροής είναι από το σύστημα προς τους δρώντες, ποτέ από τους δρώντες προς το σύστημα.

Περνώντας τώρα στη διαδικασία λήψης της απόφασης, με όρους βολονταριστικούς, η παθητικότητα που για τον Parsons χαρακτηρίζει γενικώς το υποκείμενο αποτελεί χαρακτηριστικό και εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις. Και αυτό με την έννοια ότι τα προσφερόμενα εννοιολογικά εργαλεία μάς βοηθούν να δούμε πώς το πολιτισμικό, το κοινωνικό και το σύστημα προσωπικότητας επηρεάζουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, όχι όμως και το αντίθετο, δηλαδή το πώς οι αποφάσεις των δρώντων υποκειμένων έχουν αντίκτυπο στο κοινωνικο-πολιτισμικό και στο σύστημα της προσωπικότητας γενικώς, αλλά και πιο συγκεκριμένα, στο περιβάλλον στο οποίο λαμβάνεται η απόφαση του δρώντος. Κατά συνέπεια η παρσονική θεωρία δίνει μικρότερη από τη δέουσα έμφαση στη δυναμική ενδοδραστική και διαδραστική διάσταση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Για τον Parsons το περιβάλλον στο οποίο το υποκείμενο λαμβάνει αποφάσεις απαρτίζεται από *συνθήκες* και *μέσα*. Από την οπτική εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις, οι πρώτες είναι «δεδομένες», δεν μπορεί να τις αλλάξει. Τα μέσα όμως συνεπάγονται επιλογή: το υποκείμενο μπορεί να επιλέξει μεταξύ διαφορετικών μέσων προκειμένου να επιτύχει έναν συγκεκριμένο στόχο. Όσο για τον τρόπο με τον οποίο επιλέγονται οι στόχοι, ο Parsons απορρίπτει τις οικονομιστικές και τις ωφελιστικές προσεγγίσεις και τονίζει τον καίριο ρόλο που παίζουν στη διαδικασία της επιλογής οι αξίες, οι κανόνες και οι ανάγκες/προδιαθέσεις. Το ίδιο ισχύει για την επιλογή των μέσων: δίδεται έμφαση σε πολιτισμικά και κανονιστικά παρά σε κριτήρια μεγιστοποίησης ή βελτιστοποίησης.¹⁰ Ωστόσο η μετάβαση από τη νεοκλασική οικονομική λογική σε μια πιο κοινωνικο-πολιτισμική λογική δεν αλλάζει την παρσονική μονοσήμαντη κατεύθυνση: σύστημα → δρων υποκείμενο.

Για να είμαστε πιο συγκεκριμένοι, εάν για παράδειγμα οι συνθήκες είναι δεδομένες, επομένως δεν μπορούν να αλλάξουν για το Α υποκείμενο που λαμβάνει

¹⁰ Για το παρσονικό σχήμα μέσων-σκοπού, βλ. Parsons 1937: 44κκ.

αποφάσεις, ενδέχεται να είναι δυνατόν να αλλάξουν για έναν ισχυρότερο δρώντα B ο οποίος εμπλέκεται στο ίδιο παίγνιο. Με άλλα λόγια, στο παρσονικό έργο αγνοείται η ιεράρχηση της εξουσίας εντός του πλαισίου των διαδραστικών παιγνίων. Το ίδιο ισχύει και για την επιλογή των μέσων. Εάν υιοθετήσουμε μια λιγότερο στατική, πιο δυναμική προσέγγιση, σε ό,τι αφορά διαδραστικά παίγνια, το εύρος των μέσων από τα οποία ο δρων Α έχει να επιλέξει περιλαμβάνει την προγενέστερη απόφαση του δρώντος Β που εμπλέκεται στο ίδιο παίγνιο. Σε έναν ποδοσφαιρικό αγώνα λόγου χάρη στόχος του παίκτη Α είναι να επιτύχει υψηλό σκορ –και όσο επιδιώκει αυτόν το στόχο επιδίδεται σε διαρκή «διαμόρφωση στρατηγικών». Εάν ο αντίπαλος/παίκτης Β αλλάξει στρατηγική, το σύνολο των μέσων του παίκτη Α θα περιλάβει και την πιο πρόσφατη κίνηση του παίκτη Β. Έτσι ο πρώτος μέσω ενδοδραστικής, «εσωτερικής αναφοράς» θα πρέπει να εκτιμήσει τη νέα κατάσταση και να αποφασίσει εάν είναι σκόπιμο ή όχι να αλλάξει τη δική του στρατηγική. Μιλώντας επομένως γενικότερα, σε ένα περιβάλλον λήψης αποφάσεων το οποίο μεταβάλλεται γοργά, τα μέσα βρίσκονται σε διαρκή ροή. Για να διερευνήσουμε αυτό το είδος των καταστάσεων λήψης αποφάσεων χρειάζονται εννοιολογικά εργαλεία τα οποία με έναν λιγότερο στατικό, πιο δυναμικό τρόπο εστιάζουν και στη σχέση: σύστημα → δρων και στη σχέση: δρων → σύστημα. Επειδή η παρσονική θεωρία δίνει έμφαση στην πρώτη και θέτει στην περιφέρεια τη δεύτερη σχέση, με όρους λήψης αποφάσεων, χαρακτηρίζεται από ήπιο βολονταρισμό.

Όσον δε αφορά τη διάσταση *δυαδικότητα-δυϊσμός*, είναι σαφές πως το έργο του Parsons, ακολουθώντας τη συμβατική διάκριση μεταξύ δρώντος υποκειμένου και κοινωνικής δομής συνεπάγεται *δυϊσμό*. Το υποκείμενο που λαμβάνει αποφάσεις αποστασιοποιείται από το περιβάλλον λήψης αποφάσεων προκειμένου, ακολουθώντας πολιτισμικά/κανονιστικά κριτήρια, να επιλέξει έναν στόχο καθώς και να συγκεντρώσει πληροφορίες αναφορικά με τα μέσα προτού αποφασίσει πώς θα επιτύχει τον επιλεγμένο στόχο. Και δεδομένης της παρσονικής έμφασης στην οπτική: κοινωνική δομή → δρων υποκείμενο παρά στην οπτική: δρων υποκείμενο → κοινωνική δομή, η απόσταση μεταξύ εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις και του περιβάλλοντος δράσης του ενισχύεται –εφόσον η δεύτερη οπτική είτε δεν τονίζεται επαρκώς είτε απουσιάζει τελείως. Όπως θα δείξω στην ενότητα 3, το είδος της συγχώνευσης μεταξύ δρώντος υποκειμένου και κοινωνικής δομής που συναντάται στο έργο του Bourdieu για παράδειγμα, απουσιάζει από το δομικό λειτουργισμό του Parsons.

3) Το υποκείμενο που αποφασίζει βάσει του *habitus*: δυαδικότητα και ήπιος βολονταρισμός

Εδώ θα επικεντρωθούμε στη θεωρία περί πρακτικής του Bourdieu. Η περίφημη έννοια του *habitus* του γάλλου θεωρητικού αναφέρεται σε ένα σύνολο προδια-

θέσεων που απαρτίζονται από γενεσιουργά σχήματα γνώσης, αντίληψης, αξιολόγησης κ.λπ. Οι δρώντες αποκτούν τέτοια σχήματα κατά τη διάρκεια της κοινωνικοποίησής τους. Αυτά τους επιτρέπουν να σχετίζονται επιδέξια με άλλους σε ποικίλα κοινωνικά πλαίσια. Για τον Bourdieu (1990) οι προδιαθέσεις προϋποθέτουν μια *αντικειμενική* διάσταση καθώς βασίζονται στην εσωτερίκευση αντικειμενικών κοινωνικών δομών που έχουν εξελιχθεί και εξελίσσονται ιστορικά. Προϋποθέτουν επίσης μια *υποκειμενική* διάσταση καθόσον είναι τα μέσα συσχέτισης με τους άλλους, τα μέσα με τα οποία μετέχουμε στα παίγνια της καθημερινής ζωής. Προκειμένου επομένως να κατανοήσει κάποιος μία κοινωνική πρακτική πρέπει να εξετάσει πώς, μέσω διαδικασιών κοινωνικοποίησης, οι κοινωνικές δομές γίνονται προδιαθέσεις που οδηγούν σε κοινωνικές πρακτικές. Με τη σειρά τους τέτοιες πρακτικές αναπαράγουν κοινωνικές δομές. Σχηματικά επομένως έχουμε:

$$S \text{ (social structure/κοινωνική δομή)} \rightarrow D \text{ (dispositions/προδιαθέσεις)} \\ \rightarrow P \text{ (practices/πρακτικές)}$$

Αναφορικά με τη βολονταριστική διάσταση, το σχήμα SDP έχει συχνά επικριθεί ως ντετερμινιστικό/μηχανιστικό (Jenkins 1991). Ο Bourdieu υπερασπίστηκε τη θέση του υποστηρίζοντας ότι η έννοια του *habitus* δεν οδηγεί αυτόματα σε πρακτικές· αντιθέτως, το σύνολο των προδιαθέσεων που συναπαρτίζουν τις έξεις έχει έναν ευέλικτο, πολύσημο και πολυθετικό χαρακτήρα. Αντί να καθορίζουν με αυστηρό τρόπο πρακτικές, λειτουργούν ως ένα περιοριστικό πλαίσιο εντός του οποίου παράγονται διαφορετικές πρακτικές. «Οι έξεις, όπως και κάθε «πράξη εφεύρεσης», είναι αυτές που καθιστούν δυνατή την παραγωγή ενός άπειρου αριθμού πρακτικών που είναι σχετικά απρόβλεπτες ακόμη και εάν είναι περιορισμένες ως προς την ποικιλία τους» (1990: 63). Για τον Bourdieu η «εφευρετική ευελιξία επιτρέπει» στο φορέα του *habitus*, όταν εισέρχεται σε έναν συγκεκριμένο τομέα, να αντεπεξέρχεται στις ποικίλες απαιτήσεις τις οποίες συνεπάγονται οι θέσεις. Τονίζει ωστόσο ότι η «πολυθετική προσαρμοστικότητα» λειτουργεί με έναν *δεδομένο μη αναστοχαστικό* τρόπο. Εξ ου και ο Bourdieu δεν παρέχει εννοιολογικά εργαλεία που να ευαισθητοποιούν τον ερευνητή σε διαδικασίες διαμόρφωσης στρατηγικών, σχεδιασμού, επιλογής μεταξύ εναλλακτικών λύσεων κτλ. Υπό «κανονικές συνθήκες» οι προδιαθέσεις λειτουργούν με τρόπο που δεν προϋποθέτει ούτε υπολογισμό ούτε περίπλοκη λήψη αποφάσεων· λειτουργούν έτσι ώστε το *habitus* ενός δρώντος υποκειμένου και οι θέσεις/ρόλοι του τομέα να οδηγούν σε πρακτικές χωρίς την ενεργοποίηση επιλογών που στηρίζονται ορθολογικά. Η αναστοχαστικότητα και η ορθολογική λήψη αποφάσεων ενεργοποιούνται μόνον σε καταστάσεις κρίσης, όταν υπάρχουν ανακολουθίες μεταξύ προδιαθέσεων και θέσεων (Bourdieu & Wacquant 1992: 131).

Μπορεί βεβαίως να ισχυριστεί κάποιος ότι είναι άδικο να επικρίνεται η συνολική θεωρία του Bourdieu λόγω έλλειψης βολονταρισμού. Θα μπορούσαμε να προβάλλουμε ότι, αντίθετα με τον Parsons, ο Bourdieu αναφέρεται διαρκώς στους αγώνες των φορέων δράσεις, στις στρατηγικές τους που έχουν ως στόχο την απόκτηση του οικονομικού, πολιτικού και συμβολικού κεφαλαίου ενός τομέα. Στη θεωρία του όμως ούτε οι αγώνες ούτε οι στρατηγικές συνεπάγονται ορθολογικό υπολογισμό των συνθηκών ή αναστοχαστικό χειρισμό των μέσων που χρησιμοποιούνται για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων. Οι στρατηγικές δημιουργούνται και εκτυλίσσονται με τρόπο που θεωρείται δεδομένος, σχεδόν αυτόματος, καθώς οι δρώντες κινητοποιούν το δυναμικό των προδιαθέσεων τους εντός του συνόλου των αλληλοσχετιζόμενων θέσεων ενός τομέα. Υπό «κανονικές» συνθήκες επομένως τα ορθολογικά, υπολογιστικά, βολονταριστικά στοιχεία της λήψης αποφάσεων απουσιάζουν ή είναι περιφερειακά. «Οι πλέον κερδοφόρες στρατηγικές είναι συνήθως εκείνες που παράγονται χωρίς κανέναν υπολογισμό και εν πάση 'ευλικρινεία' από προδιαθέσεις που έχουν αντικειμενικά ταιριάζει στις αντικειμενικές δομές. Αυτές οι στρατηγικές χωρίς στρατηγικούς υπολογισμούς παράγουν ένα σημαντικό δευτερεύον πλεονέκτημα για εκείνους που μετά βίας μπορούν να αποκληθούν δημιουργοί τους: η κοινωνική αποδοχή προκύπτει εν μέσω προφανούς αδιαφορίας» (Bourdieu 1990: 292, η έμφαση του γράφοντος).

Μπορεί βεβαίως κάποιος να αντιτείνει ότι η έννοια της στρατηγικής συνεπάγεται πάντοτε συνειδητό υπολογισμό. Ανεξάρτητα όμως από την ιδιάζουσα χρήση του όρου από τον Bourdieu, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα βουλευσιαρχικά στοιχεία στη θεωρία του είναι μάλλον ισχνά. Από μια συγκριτική σκοπιά ωστόσο το υποκείμενο του Bourdieu είναι περισσότερο αυτόνομο/ενεργό από το «υπερκοινωνικοποιημένο» υποκείμενο του Parsons. Η αντίληψη που έχει ο γάλλος κοινωνιολόγος για το υποκείμενο συνεπάγεται, σε εξαιρετικές περιπτώσεις τουλάχιστον (όπου δηλαδή υπάρχει σύγκρουση μεταξύ προδιαθέσεων και θέσεων ενός πεδίου), ένα είδος αναστοχασμού ο οποίος υποδηλώνει όχι μόνο τη διάσταση: κοινωνική δομή → δρων υποκείμενο αλλά και τη διάσταση: δρων υποκείμενο → κοινωνική δομή.

Παρόλα αυτά όμως, όπως προαναφέρθηκε, ο Bourdieu θεωρεί τις κοινωνικές πρακτικές ως αποτέλεσμα τόσο της διάστασης της θέσης ενός πεδίου όσο και της διάστασης της προδιάθεσης των κοινωνικών παιγνίων. Εκείνη που απουσιάζει είναι η διάσταση διαδραστικών καταστάσεων. Οι πρακτικές στα πραγματικά κοινωνικά παίγνια δεν μπορούν να ερμηνευθούν πλήρως με όρους θέσεων και προδιαθέσεων. Μια ικανοποιητική ερμηνεία πρέπει επίσης να λάβει υπόψη την περισσότερο βολονταριστική διάσταση της διαμόρφωσης στρατηγικών, το γεγονός ότι σε διαφορετικό βαθμό οι δρώντες παίρνουν σοβαρά υπόψη τους τις πρακτικές/αντιδράσεις των άλλων δρώντων που εμπλέκονται στο ίδιο παίγνιο. Αυτό

υποδηλώνει αναγκαστικά έναν τύπο διαμόρφωσης στρατηγικής που είναι ποιοτικά διαφορετικός από τις «στρατηγικές χωρίς υπολογισμό» του Bourdieu (Mouzelis 2008: 119-21). Για να καταλήξουμε, ο τρόπος με τον οποίο ο Bourdieu αντιλαμβάνεται το ζήτημα συνιστά σαφώς περίπτωση ήπιου βολονταρισμού, σε μικρότερο βεβαίως βαθμό από ό,τι η παρσονική θεωρία.

Εάν το κατά Bourdieu υποκείμενο που λαμβάνει αποφάσεις μπορεί να θεωρηθεί ότι συνεπάγεται ήπιο βολονταρισμό, στη διάσταση δυϊσμού-δυαδικότητας δίνει έμφαση στη *δυαδικότητα* υποκειμένου-αντικειμένου μάλλον παρά στο δυϊσμό. Το χάσμα υποκειμενικό-αντικειμενικό δεν καταργείται αλλά ξεπερνιέται μέσω μιας «δομοποιητικής» προσέγγισης¹¹ που θεωρεί ότι οι προδιαθέσεις συνεπάγονται τόσο το «αντικειμενικό» (το *habitus* ως προϊόν κοινωνικών δομών) όσο και το «υποκειμενικό» (το *habitus* ενός φορέα δράσης «*is structuring structures*»). Για να το θέσουμε με όρους της δικής μας εννοιολόγησης, το υποκείμενο σχετίζεται με το περιβάλλον της δράσης (αντικείμενο) με τέτοιο τρόπο ώστε δεν υπάρχει απόσταση μεταξύ των δύο. Εκείνος που λαμβάνει αποφάσεις δε χρειάζεται να αποστασιοποιηθεί από το μέσο της δράσης προκειμένου να υπολογίσει και να αξιολογήσει τις διαφορετικές πιθανές πορείες που οδηγούν στο στόχο. Η διαδικασία διαμόρφωσης στρατηγικής περιθωριοποιείται ή και εξαλείφεται τελείως. Με αυτόν τον τρόπο ξεπερνιέται η συμβατική διάκριση μεταξύ φορέων και δομής, μεταξύ εκείνου που αποφασίζει και του περιβάλλοντος της απόφασης.

4) Το υποκείμενο που αποφασίζει αποφαστικά: δυαδικότητα και ισχυρός βολονταρισμός

Αποφατικός σημαίνει αρνητικός. Ο αποφατισμός έχει παίξει ιδιαίτερα κεντρικό ρόλο στη θεολογία της ανατολικής ορθοδοξίας.¹² Αφορά δύο τύπους άρνησης. Η πρώτη είναι η ιδέα ότι ο Θεός είναι αδύνατον να καταστεί γνωστός. Επομένως κάθε προσπάθεια θετικού –δηλαδή *καταφατικού*– ορισμού των δυνάμεών του είναι αδύνατη. Όπως σε κάποιες μορφές δυτικής αρνητικής θεολογίας, ο πιστός μπορεί αποφαστικά να δηλώσει τι δεν είναι ο Θεός, ποτέ όμως τι είναι. Στην *ουσία* του το θείο είναι πέραν της ανθρώπινης αντίληψης. Ωστόσο με όρους των

¹¹ Για μια κριτική ανάλυση της δομοποιητικής προσέγγισης, βλ. Parker 2000. Βλ., επίσης, Archer 1982 και Mouzelis 1991: 25-47.

¹² Η ιστορία της αποφατικής θεολογίας από την ύστερη αρχαιότητα και εφεξής είναι μακριά. Στην ύστερη βυζαντινή περίοδο συνδέθηκε με τον *ησυχασμό*, ένα πνευματικό κίνημα του οποίου κυριότερος εκπρόσωπος υπήρξε ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς (Meyendorff 1974, Begzos 1996). Κατ' αυτόν η άμεση σχέση μεταξύ του ανθρώπινου και του θείου διευκολύνεται με διάφορες τεχνικές που έχουν στόχο να «ησυχάσουν» το νου, απελευθερώνοντάς τον έτσι από έννοιες, σκέψεις, ακόμη και εικόνες. Η σκέψη, ακόμη και η φαντασία πρέπει να καθυποταχθούν· διαφορετικά «δεν γίνεται κανείς ησυχαστής αλλά ονειροπόλος» (όπως αναφέρεται στο Ware 1986: 247).

ενεργειών του ο Θεός είναι προσεγγίσιμος με αποφαιτικό τρόπο – με την εξάλειψη δηλαδή όχι μόνον των παθών αλλά επίσης –και κυρίως– των σκέψεων και των εικόνων. Η διαδικασία αυτή οδηγεί στην «κένωση» της ψυχής από όλους τους συλλογισμούς, τους υπολογισμούς, τα ορθολογικά στοιχεία. Όταν αυτή επιτευχθεί, η ψυχή μετατρέπεται σε ένα «άδειο σκεύος» έτοιμο να δεχθεί τη θεία χάρη, τις ενέργειες του Θεού. Όσο για τον τρόπο με τον οποίο επιτυγχάνεται αυτή η ανακοπή ή περιθωριοποίηση των γνωσιακών διαδικασιών, αυτός είναι μέσω διαφόρων ειδών πειθαρχίας, όπως η σωστή στάση και αναπνοή, η σιωπηλή ενατένιση, η επανάληψη μιας σύντομης προσευχής, η συγκέντρωση σε μια εικόνα ή άλλο ιερό αντικείμενο κ.λπ. (Mouzelis 2010).

Βεβαίως και οι δύο μορφές άρνησης (το αδύνατον της γνώσης του Θεού και η κένωση του πιστού) εντοπίζονται στις περισσότερες θρησκευτικές/μυστικιστικές παραδόσεις, ανατολικές και δυτικές, χριστιανικές και μη.¹³ Στην ύστερη νεωτερικότητα ωστόσο αυτή η διαδικασία κένωσης έχει προσλάβει κοσμικές μορφές, με την έννοια ότι τεχνικές διαλογισμού που έχουν στόχο τη διακοπή ή μάλλον τη στιγμιαία περιθωριοποίηση των γνωσιακών διαδικασιών δεν συνδέονται απαραίτητως με κάποια θρησκευτική παράδοση. Στο δυτικό κυρίως κόσμο εξαπλώνονται ραγδαία, ιδιαίτερα μεταξύ των μορφωμένων μεσαίων τάξεων, διάφορα άτυπα δίκτυα ή κέντρα διαλογισμού που είτε συνδέονται είτε όχι με κάποια εκκλησία.¹⁴ Ακόμη και νοσοκομεία, κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ, χρησιμοποιούν το διαλογισμό ως μέσο για τη μείωση του άγχους και την ενίσχυση μιας αίσθησης ευεξίας στους ασθενείς, είτε πρόκειται για πιστούς, για μη πιστούς ή για αγνωστικιστές. Με άλλους όρους θα λέγαμε πως υπάρχει μια «καθοδική» κίνηση από έναν περιορισμένο αριθμό θρησκευτικών, πνευματικών ελίτ (μυστικιστές, ασκητές, μοναχοί κ.λπ.) σε πιστούς και μη πιστούς στο επίπεδο των μη ελίτ. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το προνεωτερικό χάσμα μεταξύ της λαϊκής θρησκευτικότητας και αυτής της ελίτ μικραίνει (Sharot 2001).

Με την προαναφερθείσα έννοια του αποφαιτισμού λοιπόν μπορούμε να αναφερθούμε σε ένα υποκείμενο το οποίο λαμβάνει αποφάσεις αποφαιτικά – είναι ένα υποκείμενο που καταλήγει σε αποφάσεις με αρνητικό τρόπο. Σε αυτή τη περίπτωση οι αποφάσεις δεν λαμβάνονται με τον παραδοσιακό τρόπο της ορθολογικής επιλογής. Δεν υπάρχουν ούτε συνειδητή επιλογή στόχων ούτε συ-

¹³ Ο βουδισμός (ιδιαίτερα ο βουδισμός ζεν) με τη μη λαϊκή ανώτερη πνευματικότητά του είναι κατά πάσα πιθανότητα η θρησκεία που δίνει έμφαση περισσότερο σε τεχνικές διαλογισμού οι οποίες έχουν στόχο την αναστολή της σκέψης και λιγότερο σε μεταφυσικά δόγματα αναφορικά με τη φύση του θείου, το τι συμβαίνει μετά θάνατον κ.λπ. Ο ιστορικός Βούδας αρνιόταν να απαντήσει στα μεταφυσικά ερωτήματα των μαθητών του· αντίθετα τους υπενθύμιζε διαρκώς ότι στόχος του δεν ήταν να διδάξει για την ύπαρξη ή μη του Θεού αλλά για το πώς μπορεί κανείς να ξεπεράσει, μέσω του διαλογισμού, τον ανθρώπινο πόνο (Jones 2003: 77).

¹⁴ Επ' αυτού βλ. Heelas & Woodhead 2005, Roof 2001, Mouzelis 2012.

στηματική συγκέντρωση πληροφοριών και ορθολογική αξιολόγηση των πλέον κατάλληλων μέσων για την επίτευξη ενός στόχου. Οι αποφάσεις αναδύονται μάλλον αυθόρμητα μέσω της αναστολής της σκέψης, μέσω της δημιουργίας ενός εσωτερικού χώρου, όπου η μελέτη εναλλακτικών προγραμμάτων δράσης, ο σχεδιασμός, ο υπολογισμός, η διαμόρφωση στρατηγικής κλπ. είναι απόντα ή περιφερειακά. Μέσα σε αυτόν τον κενό χώρο θεϊκές ενέργειες άνωθεν (στην περίπτωση των πιστών) ή ανθρώπινες δυνατότητες από τον εσωτέρο εαυτό οδηγούν σε καίριες αποφάσεις χωρίς ορθολογιστικές διαδικασίες. Το υποκείμενο γνωρίζει αυθόρμητα, χωρίς κανέναν υπολογισμό ή σχεδιασμό τι να κάνει, πώς να σχετιστεί με τον άλλον, ποια πορεία δράσης να ακολουθήσει.

Σε ό,τι αφορά τις δύο διαστάσεις της προβληματικής μας, στην περίπτωση του αποφαιτικού υποκειμένου έχουμε ισχυρό βολονταρισμό και δυαδικότητα. Αναφορικά με την πρώτη, το υποκείμενο παρουσιάζει έναν «αρνητικό» τύπο ισχυρού βολονταρισμού. Με αυτόνομο αλλά αποφαιτικό τρόπο επιλέγει όχι να πράξει αλλά να αναιρέσει, όχι να συνθέσει αλλά να αποδομήσει, όχι να σκεφτεί αλλά να δημιουργήσει εσωτερική κένωση, το κενό. Εάν η γλώσσα και το «συμβολικό» στη λακανική θεωρία οδηγούν στο «διχασμένο» ή διαιρεμένο υποκείμενο, το αποφαιτικό υποκείμενο δημιουργεί έναν χώρο εντός του οποίου η γλώσσα και η σκέψη τίθενται σε παρένθεση. Μια τέτοια κατάσταση επιχειρεί να επιτύχει ο μυστικιστής στην προσπάθειά του να προσεγγίσει ή ακόμη και να ενωθεί με το θείο (θέωσις). Μια ανάλογη παρένθεση της σκέψης/της γλώσσας επιχειρούν να επιτύχουν και εκείνοι που διαλογίζονται (πιστοί και μη) έστω και για ένα σύντομο χρονικό διάστημα. Σε ένα πλαίσιο ύστερης νεωτερικότητας, όπου οι επιλογές πολλαπλασιάζονται με γεωμετρικό τρόπο, όλο και περισσότεροι άνθρωποι επιχειρούν να επιτύχουν «εσωτερική σιωπή» και να υπερβούν την «τυραννία» της ορθολογικής λήψης αποφάσεων.

Όσο για τη διάσταση δυαδικότητας-δυϊσμού εδώ επικρατεί η πρώτη. Η απόσταση μεταξύ του αποφαιτικού υποκειμένου και του περιβάλλοντός του δεν υπάρχει. Έτσι ο δυϊσμός μεταξύ εκείνου που λαμβάνει αποφάσεις και του περιβάλλοντος της δράσης του εξαφανίζεται. Το αποφαιτικό υποκείμενο δεν επιλέγει ούτε μέσα ούτε στόχους. Οι αποφάσεις για την επιλογή στόχων και μέσων δεν επιτυγχάνονται γνωσιακά, αναδύονται χωρίς διαδικασίες ορθολογικής επιλογής.

5) Συμπέρασμα

Τα τέσσερα είδη υποκειμένου (σε ό,τι αφορά τη λήψη αποφάσεων) που αναλύθηκαν εδώ συνιστούν βεβαίως ιδεότυπους. Σε πραγματικές καταστάσεις επίλυσης προβλημάτων συνυπάρχουν στοιχεία περισσότερων του ενός. Για να το θέσουμε διαφορετικά, το ορθολογικό/βολονταριστικό, το παθητικό, το στοιχείο που εδράζεται στις προδιαθέσεις και το αποφαιτικό είναι στις περισσότερες περιπτώσεις όλα παρόντα όταν οι δρώντες επιχειρούν να οργανώσουν την

καθημερινότητά τους. Σε συγκεκριμένα πλαίσια βεβαίως και ανάλογα με το πρόβλημα που απαιτεί λύση κυριαρχεί μία από τις τέσσερις λογικές. Εάν ο στόχος είναι για παράδειγμα η επιδιόρθωση ενός μηχανήματος, ο μηχανικός θα λειτουργήσει κυρίως –αλλά όχι αποκλειστικά– με τρόπο που χαρακτηρίζεται από ορθολογική επιλογή και βολονταρισμό. Από την άλλη πλευρά, σε πιο παραδοσιακά πλαίσια (όπως εκείνα που μελέτησε ο Bourdieu στην εργασία πεδίου που πραγματοποίησε στην Αλγερία)¹⁵ ο αναστοχασμός, ο ορθολογικός σχεδιασμός και η διαμόρφωση στρατηγικών καθίστανται περιφερειακά στοιχεία. Οι προδιαθέσεις του υποκειμένου το οδηγούν να επιλέγει με σχεδόν αυτόματο τρόπο ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα δράσης το οποίο νομιμοποιείται παραδοσιακά. Σε ό,τι αφορά τη λογική του ήπιου βολονταρισμού, αυτή καθίσταται κυρίαρχη σε κοινωνικά πλαίσια όπου δομικοί περιορισμοί, χωρίς να προσδιορίζουν, περιορίζουν σημαντικά τα εναλλακτικά προγράμματα δράσης (για παράδειγμα σε ορισμένα ιδρύματα εγκλεισμού).¹⁶ Τέλος ο αποφατικός τρόπος, βάσει του οποίου οι αποφάσεις αφήνονται να αναδυθούν αυθόρμητα, μπορεί να είναι κυρίαρχος στη σφαίρα των σχέσεων οικειότητας.

¹⁵ Για μια επισκόπηση της εργασίας του Bourdieu στην Αλγερία, βλ. Robbins 1991: 10-28.

¹⁶ Για την περιοριστική δομή των ιδρυμάτων εγκλεισμού (total institutions), βλ. Goffman 1961.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Archer, M. S. (1982), "Morphogenetics versus Structuration: On combining structure and agency", *British Journal of Sociology*, vol. 33, No. 4.
- Begzos, M. (1996), "Apophatism in the Theology of the Eastern Church", *The Greek Orthodox Theological Review*, vol. 41, No. 4.
- Boudon, R. (1987), *The Micro-Macro Link*, California, University of California Press.
- Bourdieu, P. (1990), *The Logic of Practice*, Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, P. and L. Wacquant (1992), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Cambridge, Polity Press.
- Cohen, G. A. (1978), *Karl Marx's Theory of History: A defence*, Oxford, Clarendon Press.
- Coleman, J. S. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- Dahrendorf, R. (1959), *Class and Class Conflict in Industrial Society*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Elster, J. (1985), *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge, Polity Press.
- Goffman, E. (1961), *Asylums*. Garden City, NY, Anchor Books.
- Hall, A. P. and Taylor, R. C. R. (1994), "Political Science and the Four Institutionalisms", *Annual Meeting of the American Political Science Association*, New York.
- Hall, A. P. and Taylor, R. C. R. (1998), "The Potential of Historical Institutionalism: A response to Hay and Wincott", *Political Studies*, vol. 46.
- Hay, C. and Wincott, D. (1998), "Structure, Agency and Historical Institutionalism", *Political Studies*, vol. 46.
- Heelas, P. and Woodhead, L. (2005), *The Spiritual Revolution: Why religion is giving way to spirituality*. Oxford, Blackwell.
- Hollingsworth, J. R., Muller, K., H. and Hollingsworth E. J. (2002), *Advancing Socioeconomics: An institutionalist perspective*, Lanham, MD, Rowman and Littlefield.
- Jenkins, R. (1991), *Pierre Bourdieu*. London, Routledge.
- Jones, J. W. (2003), *The Mirror of God: Christian faith as spiritual practice - Lessons from Buddhism and Psychoanalysis*, New York, Palgrave, Macmillan.
- Lockwood, D. (1964), "Social integration and system integration", in G. K. Zollschan and W. Hirsch (eds), *Explorations in Social Change*, London, Routledge.
- Meyendorff, J. (1974), *St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality*, Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press.
- Mills, C.W. (1959), *The Sociological Imagination*, London, Oxford University Press.
- Mouzelis, N. (1974), "System and Social Integration: Some reflections on a fundamental distinction", *British Journal of Sociology*, vol. 25, No. 4.
- Mouzelis, N. (1991), *Back to Sociological Theory: The construction of social orders*, London, Macmillan.
- Mouzelis, N. (2008), *Modern and Postmodern Social Theorising: Bridging the divide*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mouzelis, N. (2010), "Self And Self-Other Reflexivity: The apophatic dimension", *European Journal of Social Theory*, vol. 13, No. 2.
- Mouzelis, N. (2012), "Modernity and the Secularization Debate", *Sociology*, vol. 46, No. 2.
- Parker, J. (2000), *Structuration*, Buckingham, Open University Press.

- Parsons, T. (1937). *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.
- Popkin, S. L. (1979), *The Rational Peasant: The political economy of rural society in Vietnam*, Berkeley, CA, University of California Press.
- Przeworski, A. (1986), *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Robbins, D. (1991), *The Work of Pierre Bourdieu: Recognising society*, Milton Keynes, Open University Press.
- Roemer, J. (1986), *Analytical Marxism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Roof, W.C. (2001), *Spiritual Market Place: Baby boomers and the remaking of the American religion*, Princeton, Princeton University Press.
- Sharot, S. (2001), *A Comparative Sociology of World Religions: Virtuosos, priests, and popular religion*, New York, New York University Press.
- Thelen, K. and Steinmo, S. (eds) (1992), *Structuring Politics: Historical institutionalism in comparative perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Ware, K. (1986), "The Hesychasts: Gregory of Sinai, Gregory Palamas, Nicolas Cabasilas", σε C. Jones, G. Wainwright and E. Yarnold (eds), *The Study of Spirituality*, London, SPCK.